НОВАЯ ЭРА НАУКИ И ЗНАНИЙ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
global-science-review.com
editor@global-science-review.com

ÖZBEK ŞEVAŞUNOSLIGIDA AREAL VA LINGVOGEOGRAFIK TADQIQOTLAR: HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Sharipova Shahrizoda Zarif qizi
Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada özbek şevaşunosligida areal va lingvogeografik tadqiqotlarning şakllanişi, asosiy bosqiçlari va 2000-yildan keyingi holati tahlil qilinadi. Mavjud muammolar körsatilib, özbek şevalarining elektron atlasini yaratişga doir amaliy takliflar beriladi.

Kalit sözlar: şeva, şevaşunoslik, areal lingvistika, lingvistik geografiya, izoglossa, lingvistik xarita, şevalar atlasi.

Аннотация. В статье анализируются становление, основные этапы и современное состояние ареальных и лингвогеографических исследований в узбекской диалектологии. Обозначены существующие проблемы и даны практические предложения по созданию электронного атласа узбекских говоров.

Ключевые слова: говор, диалектология, ареальная лингвистика, лингвистическая география, изоглосса, лингвистическая карта, диалектный атлас.

Abstract. The article analyses the formation, main stages and current state of areal and linguogeographic research in Uzbek dialectology. Existing problems are identified, and practical proposals for creating an electronic atlas of Uzbek dialects are offered.

Keywords: dialect, dialectology, areal linguistics, linguistic geography, isogloss, linguistic map, dialect atlas.

KIRIŞ

Şevalar milliy tilning tarixi, luğat boyligi va xalqning madaniy xotirasini saqlab kelayotgan bebaho manbadir. Özbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini

oşiriş, uni har tomonlama tadqiq etiş bugungi til siyosatining ustuvor yönalişlaridan sanaladi. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son Farmoni [1] hamda 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2020–2030-yillarda özbek tilini rivojlantiriş va til siyosatini takomillaştiriş konsepsiyasi [2] bu boradagi işlarning huquqiy asosini taşkil etadi. Konsepsiyada belgilangan davlat tilining sofligini saqlaş va uni boyitib boriş vazifasi [2] şevalar boyligini ilmiy asosda töplaş va örganişni ham taqozo etadi.

Şevalarni örganişda ikki özaro boğliq yönaliş alohida ahamiyatga ega. Lingvistik geografiya til hodisalarining hududiy tarqalişini aniqlaydi va uni xaritada aks ettiradi. Areal lingvistika esa şu tarqalişning çegaralarini – izoglossalarni, hodisalarning markazi va çekka hududlarini, şevalar hamda qöşni tillar örtasidagi özaro ta'sirni tuşuntiradi. Boşqaça aytganda, birinçisi "qayerda?" degan savolga, ikkinçisi "nega aynan şu yerda?" degan savolga javob izlaydi.

Muammo şundaki, özbek şevaşunosligida boy tavsifiy material töplangan bölsa-da, uni yaxlit xaritalaştiriş va areal jihatdan umumlaştiriş işlari hali nihoyasiga yetmagan. M. Usmonovning qayd etişiça, köplab şevalar, ayniqsa, markaziy şaharlardan olisda joylaşganlari yetarliça örganilmagan, özbek şevalarining töliq atlasi esa hanuz yaratilmagan [12]. A. Sobirov köpçilik tadqiqotçilar areal lingvistikani dialektologiyaning oddiy davomi deb notöğri tuşunişini ta'kidlaydi [11]. Maqolaning maqsadi – özbek şevaşunosligidagi areal va lingvogeografik tadqiqotlarning bosqiçlarini 2000-yildan keyingi adabiyotlar asosida tahlil qiliş, muammolarni aniqlaş va amaliy takliflar işlab çiqişdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Özbek şevalarini ilmiy örganiş XX asrning 20–30-yillarida E. Polivanov, K. Yudaxin, A. Borovkov, V. Reşetov kabi olimlarning tasnifga oid işlari bilan boşlangan [12]. V. Reşetov tasnifiga köra özbek şevalari uç yirik guruhga – qipçoq, öğuz va qarluq lahjalariga mansub bölib, ularning har biri qöşni tillar ta'sirida öziga

xos belgilar kasb etgan [10]. Bu tasnif hozirgi darslik va qöllanmalarda ham asos sifatida saqlanib kelmoqda [5; 7].

Lingvogeografik yönaliş V. Reşetov va A. Şermatov nomi bilan boğliq. Manbalarda V. Reşetov Toşkent viloyati va Namangan şevalari böyiça 49 ta lingvistik xarita tuzgani, biroq ular naşr etilmay qolgani qayd etiladi [12]. A. Şermatovning 1979-yilda yaratilgan Qaşqadaryo viloyati özbek xalq şevalari atlasi viloyat miqyosidagi lingvogeografik iş sifatida tilga olinadi [8]. Özbek tilşunosligida areal yönalişning boşlanişi A. Jörayev nomi bilan boğlanadi [12]; uning 1986-yilgi tadqiqotida Yuqori Qaşqadaryo şevalarining morfologiyasi Şahrisabz, Kitob, Çiroqçi va Yakkaboğ tumanlari misolida areal usulda örganilgan [8].

2000-yildan keyin bu yönalişlar öquv adabiyotlari va hududiy tadqiqotlarda davom ettirildi. T. Enazarov va hammualliflarning (2012) hamda S. Aşirboyevning (2013) “Özbek dialektologiyasi” darsliklari şevalar tasnifi va örganiliş tarixini umumlaştirdi [5; 7]. I. Darvişov janubi-ğarbiy Namangan şevalarining fonetik-fonologik xususiyatlarini areal tilşunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etdi [6]. T. Nafasovning “Qaşqadaryo özbek xalq sözlari” luğati hududiy leksikani jamladi [9]. S. Aşirboyevning 2023-yilda naşr etilgan “Areal lingvistika” darsligi sohani mustaqil fan sifatida taqdim etdi [4]. Sönggi yillarda şevalar korpusini yaratişga oid işlar ham paydo böldi [3; 13].

TAHLIL VA NATIJALAR

Adabiyotlar tahlili özbek şevaşunosligida areal va lingvogeografik tadqiqotlar tört bosqiçda rivojlanganini körsatadi (1-jadval).

1-jadval. Özbek şevaşunosligida areal va lingvogeografik tadqiqotlarning asosiy bosqiçlari

Bosqiç	Davri	Asosiy mazmuni	Manba
Tasniflaş	XX asrning 20–50-yillari	Şevalarni tavsiflaş va tasnif qiliş (E. Polivanov, K. Yudaxin, A. Borovkov, V. Reşetov)	[10; 12]

Lingvogeografik	XX asrning ikkinçi yarmi	Lingvistik xaritalar tuziş, viloyat şevalari atlasi (V. Reşetov, A. Şermatov)	[8; 12]
Areal	1980-yillardan	Areal metodni qöllaş, hodisalar tarqalişini izohlaş (A. Jörayev)	[8; 12]
Zamonaviy	2000-yildan keyin	Darsliklar, hududiy monografiya va luğatlar, şevalar korpusi	[3–7; 9; 13]

Manba: körsatilgan adabiyotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Zamonaviy bosqiçning birinçi xususiyati – nazariy asosning yangilanişi. “Areal lingvistika” darsligida fanning tadqiq obyekti 16 yönaliş böyiça belgilangan, özbek tili tarqalgan hudud 12 zonaga, azonal hududlar esa 7 tipga ajratilgan; fanning geografiya, kartografiya, tarix, etnografiya kabi sohalar bilan uzviy boğliqligi ta’kidlangan [11]. Bu yondaşuv şevani faqat tavsiflaş bilan çeklanmay, uni hudud, aholi tarixi va til aloqalari bilan boğlab tuşuntirişni talab etadi.

Ikkinçi xususiyat – tadqiqot birliklarining aniqlaşuvi. Areal tahlilda fonetik (izofona), morfologik (izomorfa) va leksik izoglossalar ajratiladi; dala ekspeditsiyasi, lingvogeografik xaritalaştiriş, eksperimental fonetika va qiyosiy-tarixiy tahlil asosiy usullar sanaladi [12]. Leksik izoglossalarning ahamiyatini D. Pulatova keltirgan misollar yaqqol körsatadi: *aka* sözi Samarqand va Buxoroda katta aka ma’nosida, Xorazmda esa ota ma’nosida qöllanadi; *ena* murojaat şakli Surxondaryo, Qaşqadaryo va Toşkent viloyatida uçraydi [10]. Bunday farqlar xaritaga tuşirilsagina, ularning çegarasi va tarqaliş yönalişi körinadi.

Uçinçi xususiyat – hududlarning notekis örganilgani. X. Jabborovning tahliliga köra, Yuqori Qaşqadaryo şevalari nisbatan yaxşi örganilgan va bir neça yirik luğatga ega, Quyi Qaşqadaryo böyiça esa luğatlar kam; mavjud luğat va manbalarda jami 16 mingga yaqin söz qayd etilgan bölib, bu viloyat şevalarining yirik luğatini tuziş uçun yetarli asos böladi [8]. Demak, bir viloyat doirasida ham areal manzara bir tekis emas, boşqa viloyatlarda esa bu farq yanada sezilarli böliş ehtimoli bor.

Törtinçi xususiyat – raqamli yönalişning paydo bölişi. M. Xolova Boysun tumanining “j”lovçi şevalari misolida özbek milliy şevalari korpusini tadqiq etgan [13], S. Abdurahmanova şevalar korpusini yaratişning nazariy asoslarini xorijiy tajriba bilan qiyoslab yoritgan [3]. Korpus va lingvistik xarita bir-birini töldiradi: korpus şeva matnini saqlaydi, xarita esa hodisaning hududiy tarqalişini kör satadi.

Şu bilan birga, bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Birinçidan, özbek şevalarining töliq atlasi yaratilmagan [12]; mavjud atlas va xaritalar ayrim viloyatlar bilan çeklangan [8], bir qismi esa naşr etilmagan [12]. Ikkinçidan, turli davrda töplangan materiallar yagona savolnoma va transkripsiya asosida yiğilmagani uçun ularni özaro qiyoslaş qiyin. Uçinçidan, areal lingvistika bilan an’anaviy dialektologiyaning vazifalari har doim ham aniq farqlanmaydi [11]. Törtinçidan, xorijda yaşovçi özbeklar nutqi areal tadqiqotlarga yetarliça jalb etilmagan [11]. Beşinçidan, korpus va xaritalaştiriş işlari hozirça bir-biridan alohida olib borilmoqda.

Bu muammolarni hal etişda fanlararo hamkorlik muhim. Lingvistik xarita tuziş kartografiya va geoaxborot texnologiyalari bilimini talab etadi, şuning uçun tilşunoslar bilan geograflarning birgalikdagi işi elektron atlas yaratişni tezlaştiradi. Elektron xaritada har bir aholi punktiga şeva matni, audioyozuv va luğat birliklarini biriktiriş mumkin; bu an’anaviy qoğoz atlasga nisbatan ma’lumotni yangilab boriş va turli qatlamlarni (fonetik, morfologik, leksik) ustma-ust qiyoslaş imkonini beradi.

XULOSA

Birinçidan, özbek şevaşunosligida areal va lingvogeografik tadqiqotlar tasniflaş, lingvogeografik, areal va zamonaviy bosqiçlarni bosib ötgan. Ikkinçidan, 2000-yildan keyin sohaning nazariy asosi yangilandi, areal lingvistika mustaqil öquv fani sifatida şakllandi, hududiy monografiya va luğatlar, şevalar korpusiga oid ilk tadqiqotlar yaratildi. Uçinçidan, hududlar notekis örganilgan, özbek şevalarining töliq atlasi esa hali yaratilmagan. Törtinçidan, sohaning istiqboli raqamli

texnologiyalar va fanlararo hamkorlik asosida elektron lingvistik atlas yaratiş bilan boğliq.

AMALIY TAKLIFLAR

1. Özbek şevalarining milliy elektron atlasini viloyatlar kesimida bosqiçma-bosqiç yaratiş; işni mavjud viloyat atlaslari va naşr etilmagan xaritalarni raqamlaştirişdan boşlaş.

2. Dala materiallarini töplaş uçun yagona savolnoma va transkripsiya me'yorini işlab çiqiş.

3. Şevalar korpusini lingvistik xaritalar bilan boğlaş, har bir matnni aniq aholi punktiga biriktiriş.

4. Qaşqadaryo viloyati, jumladan, Şahrisabz, Kitob, Çiroqçi va Yakkaboğ tumanlari şevalari böyiça tajriba tariqasida hududiy elektron atlas va yirik şeva luğatini tayyorlaş; bunga mavjud manbalar yetarli asos böladi [8; 9].

5. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida talabalarning dialektologik amaliyotini tilşunos va geograf mutaxassislar iştirokida taşkil etiş, töplangan materialni elektron bazaga kiritib boriş.

6. Xorijda yaşovçi özbeklar nutqini areal tadqiqotlar doirasiga kiritiş.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "Özbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oşiriş çora-tadbirlari töğrisida"gi PF-5850-son Farmoni. https://lex.uz/docs/4561730
2. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda özbek tilini yanada rivojlantiriş va til siyosatini takomillaştiriş çora-tadbirlari töğrisida"gi PF-6084-son Farmoni. https://lex.uz/docs/5058351
3. Abdurahmanova S. Şevalar korpusini yaratişning nazariy asoslari (özbek korpus lingvistikasining şakllanişi va taraqqiyoti) // ÖzMU xabarlari. – 2024. – № 1/10/1. – B. 273–275.

4. Aşirboyev S. Areal lingvistika: darslik. – Toşkent: Bookmany print, 2023.
5. Aşirboyev S. Özbek dialektologiyasi. – Toşkent, 2013.
6. Darvişov I. Areal tilşunoslik: janubi-ğarbiy Namangan şevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toşkent: Navröz, 2019.
7. Enazarov T., Karimjonova V., Ernazarova M., Mahmadiyev Ş., Rixsiyeva K. Özbek dialektologiyasi. – Toşkent, 2012.
8. Jabborov X. Qaşqadaryo şevalarining örganiliş tarixidan // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. – 2025. – Vol. 8, № 2. – B. 139–146. https://doi.org/10.59182/tudad.1619886
9. Nafasov T. Qaşqadaryo özbek xalq sözlari. – Toşkent: Muharrir, 2011.
10. Pulatova D. Özbek tilida murojaat şakllarining hududiy xoslanişi // ÖzMU xabarlari. – 2024. – № 1/10/1. – B. 318–320.
11. Sobirov A. Zamonaviy darslik yangi sifat bosqiçiga kötarilayotgan şevaşunoslik rivojiga xizmat qiladi // Yangi Özbekiston (yuz.uz). – 2023-yil 28-iyul. https://yuz.uz/uz/news/zamonaviy-darslik-yangi-sifat-bosqichiga-kotarilayotgan-shevashunoslik-rivojiga-xizmat-qiladi-
12. Usmonov M.M. Scientific-theoretical basis of the area study of Uzbekistan dialects // NamDU ilmiy axborotnomasi. – 2025. – № 7. https://journal.namdu.uz/archive/2025-issue-7/maqola-61818-1749583549/pdf
13. Xolova M. Özbek milliy şevalari korpusi tadqiqi (Boysun tumani “j”lovçi şevalari misolida): monografiya. – Termiz, 2022. – 144 b.